

El joc. Reflexions psicoanalítiques

Victor Cabré Segarra

Universitat Ramon Llull, FPCEE Blanquerna, Departament de Psicologia
Fundació Vidal i Barraquer

Resum

Una de les principals preocupacions de l'ésser humà és la de desenvolupar capacitats que li permetin manejar la realitat, tant externa com interna. El joc, precisament, obre la possibilitat de crear un espai intermedi entre el que hi ha a fora (la realitat externa) i el que hi ha a dins (les necessitats personals, els desitjos, els sentiments). A l'infant, el joc que té lloc en aquest espai intermedi li permet d'anar rebent i incorporant aspectes del seu entorn més immediat (pares, família, escola) mitjançant el procés d'identificació i fer-ho, no d'una manera passiva, sinó com una incorporació activa, en la qual ell també és protagonista. Un espai intermedi que, en la vida adulta, permet de jugar mentalment amb les idees, amb experiències i sensacions, construint la base de la creativitat com a activitat cultural, científica o artística. En definitiva, doncs, el valor intrapsíquic del joc en l'ésser humà permet, des del punt de vista psicoanalític, la introjecció, la simbolització i la relació.

Autor de correspondència:

Víctor Cabré

Facultat de Psicologia, Ciències de l'Educació i de l'Esport Blanquerna

Universitat Ramon Llull

c/Císter, 34

08022 Barcelona

victorcs@blanquerna.url.edu

Desde la más temprana edad, nuestros niños deben participar de todas las formas legales de juego, pues si no son rodeados por un ambiente tal, nunca podrán crecer como ciudadanos de buen comportamiento.

(Platón, Las Leyes)

A manera d'endreça

La psicoanàlisi s'ha ocupat a bastament de l'estudi del joc en l'infant, considerant-lo, generalment, des de dues perspectives: en primer lloc com a expressió de en quina forma s'està organitzant la seva personalitat en un moment concret i, alhora, com quelcom que és, en si mateix, estructurant de futures organitzacions. D'aquesta manera s'ha destacat l'enorme importància del joc per al desenvolupament de l'individu –particularment durant la seva infantesa– així com la seva innegable utilitat per al diagnòstic, tant de desenvolupaments sans com psicopatològicament compromesos. Aquest gran potencial diagnòstic s'ha vist complementat per la seva importància cabdal dins el procés terapèutic. D'altra banda, una concepció més acurada i completa del concepte de joc ha permès de tenir-lo en consideració, també, en l'adultesa.

Així, doncs, en el terreny propi de la clínica, la psicoanàlisi ha sistematitzat el fenomen del joc com a eina diagnòstica i com a tècnica psicoterapèutica. L'anomenada hora de joc diagnòstica esdevé un instrument insubstituïble en tot procés psicodiagnòstic que té, com a finalitat primera, el coneixement de la realitat del nen a la consulta. L'activitat lúdica és la seva forma natural d'expressió, així com l'expressió verbal ho és en l'adult. En oferir-li la possibilitat de jugar en un context particular, amb un enquadrament fixat que inclou espai, temps, desenvolupament de rols i objectius, es crea un marc de treball que s'estructura al voltant de les variables internes de la personalitat del nen. És important diferenciar aquesta hora de joc diagnòstica de l'hora de joc terapèutica, com a part integrant d'un grup més ampli de recursos i tècniques que articulen el procés terapèutic adaptat al subjecte, a les seves característiques personals i al seu moment evolutiu. En situacions particulars, el joc pautat pot transformar-se i ser complementat per altres modalitats com el joc espontani, el dibuix, el joc de rols, l'escenificació de personatges, etc.

En un nivell més ampli, la psicoanàlisi ha estudiat amb profunditat el joc com a principal motor de creixement, de coneixement i, en definitiva, d'evolució saludable. En aquest sentit, algunes de les principals funcions que han estat descrites repetidament, fins a l'actualitat, tenen a veure amb el joc com una forma de canalitzar els impulsos més

instintius, de controlar l'ansietat tant si aquesta és sana com si és patològica, de representar els objectes interns i els externs, de construir la pròpia identitat i estructurar la personalitat i, finalment, de comunicar amb l'entorn com a base per a la socialització.

Els inicis

El punt de partida de la major part dels treballs psicoanalítics és la seqüència de joc estudiada per Freud en *Más allá del principio del placer* (1920). Es tracta de la descripció que Freud va fer de l'observació d'un nen de 18 mesos, de desenvolupament sa, estudiat durant algunes setmanes. Per a un bon nombre de psicoanalistes, el joc desenvolupat en aquest cas, assenyalava els primers esbossos del joc simbòlic, mentre que per a molts d'altres es pot parlar de simbolisme, ja des de molt abans, en algunes de les activitats funcionals que el nadó realitza en interacció amb la mare.

Per a Freud, el nen juga no solament per a repetir situacions agradables sinó també per a elaborar les que li resulten doloroses o traumàtiques. És fàcil d'observar que els nens repeteixen, amb el joc, tot el que els ha causat una forta impressió. És així com descarreguen una bona part de la intensitat d'aquesta impressió controlant, en certa forma, la situació. Mitjançant la seva fantasia i assumint activament diferents rols i papers, l'infant pot transformar la realitat d'acord amb els seus desitjos, sentiments o necessitats. Freud afirma que, solament substituint la passivitat del viure per l'activitat del jugar, podrà anar elaborant situacions doloroses, com també retenir i conservar el record de l'objecte i de la relació perduda.

Melanie Klein és una altra autora de referència obligada quan es tracta d'entendre les concepcions inicials del joc infantil des d'una perspectiva psicoanalítica. En *Principios psicológicos del análisis infantil* (1926), descriu la importància del joc com a vehicle de comunicació entre el nen i el terapeuta, al mateix temps que defensa la idea de l'activitat lúdica com un equivalent de l'associació lliure en l'anàlisi d'adults. Posa l'accent en l'estudi del contingut present en el joc com a expressió de la conflictiuitat interna del nen mitjançant els continguts simbòlics, la seqüència en el decurs del joc, les seves inhibicions provocades per fantasies inconscients i, finalment, la funció de la *personificació* com a expressió de la transferència, idea cabdal en el seu treball. Per a Klein, la tendència a jugar és, bàsicament, conseqüència de l'ansietat provocada per la complexitat i rapidesa dels processos evolutius que tenen lloc en la infància, en un intent de projectar en la realitat externa continguts interns per a ser recreats amb simbolitzacions i personificacions creades per l'infant.

En psicoanàlisi, quan hem de renunciar a un desig, aquest es podrà expressar per la via simbòlica. L'objecte d'aquest desig s'assoleix mitjançant el símbol. Considerem que el nen va fent progressos –es desenvolupa adequadament– a mesura que va augmentant els seus interessos en el món extern. Però aquest augment d'interessos solament pot tenir lloc mitjançant desplaçaments: des del seu interès pels objectes primaris cap als nous. I sembla prou clar que aquests desplaçaments solament es poden dur a terme mitjançant la simbolització. Per això els nens amb greus problemes de desenvolupament presenten inhibicions en la formació de símbols i poden presentar, en tot cas, descàrregues desorganitzades d'impulsos en comptes de joc. Segons Klein *“si la función simbólica no se instala, todo el desarrollo del Yo se vuelve imposible”* (Klein, 1926).

En sintonia amb aquesta autora s'expressen, també, dues importants psicoanalistes més. Per a Susan Isaacs *“el joc espontani surgeix de fantasies inconscients, desitjos i ansietats i pot ser purament repetitiu durant llargs períodes o crear i fomentar les primeres formes de pensament com si”* (Isaacs, 1962), i per a Hanna Segal *“el joc és tant un medi per explorar la realitat com per controlar-la; una forma de conèixer el potencial del material amb el que es juga i les seves limitacions, així com també les pròpies capacitats i limitacions del nen. Ens ensenya, també, a distingir entre el simbòlic i el real”* (Segal, 1947).

Quan no és possible jugar

El símptoma de la incapacitat de jugar va ser descrit, per primera vegada, per Klein en el seu treball *La importancia de la formación de símbolos en el desarrollo del Yo* (1930). La incapacitat de jugar és un fort obstacle en persones de totes les edats, ja que esdevé un impediment per a la presa de contacte amb la realitat. Aquesta afirmació, diu Robert Capier, *“pot resultar sorprenent, en principi, ja que el joc generalment s'associa amb la fantasia més que amb la realitat. Però per descomptat que la fantasia és una part important de la realitat interna i sabem, des de fa temps, que jugar és una forma d'establir contacte i d'expressar la pròpia realitat interna”* (Caper, 1996).

La doctora Paulina Kernberg, que s'ha ocupat força de l'estudi del joc en infants que presenten patologies severes, afirma que *“el joc té una funció d'exploració i una altra de comunicació. Es comuniquen afectes, s'adquireixen nous rols, es metabolitzen traumes, millora la capacitat intel·ligent de resoldre problemes i permet la relació amb altres”* (Kernberg, 1993). Esquematzant molt les seves aportacions, proposa dues hipòtesis com a punt de partida: que el joc és diagnòstic, ja que nens amb diferents

diagnòstics juguen diferent; i que el canvi d'estil de joc implica un canvi de la personalitat, donat que el joc del nen va canviant en el decurs d'un tractament. En base a això apunta quines son les característiques que s'observen en algunes de les principals patologies:

- En els nens psicòtics *l'espai intermediari* que descriu Winnicott no existeix. El símbol i allò simbolitzat és el mateix. Per això perd el control de la realitat del joc i s'espanta d'allò a què està jugant, perquè les pulsions són molt intenses. El joc determina el nen, no el nen el joc.
- Els nens limítrofs es caracteritzen per un tipus de joc addictiu, compulsiu, monòton, avorrit, amb poca fantasia i manca de plaer. És també rígid i limitat, ja que l'infant intenta controlar les pulsions que sent molt fortes.
- El joc dels nens amb problemes de conducta s'assembla molt al dels limítrofs. Sempre juguen al mateix, preferentment jocs d'acció i, a causa del seu problema d'atenció, de seguida han acabat de jugar amb tot.
- Els nens narcisistes semblen molt segurs que ho saben tot, però presenten una gran inhibició a jugar. Sorprenen l'agressivitat intensa, amb una gran omnipotència, i quan el joc és amb altres nens, aquest no té característiques de joc, sinó de domini sobre l'altre.
- Els nens deprimits inicien el joc d'una manera extremadament lenta. Triguen molt a organitzar un joc que, al final, queda com un paisatge vivent, en el qual no passa gairebé res.

Estudiant el joc en nens que presenten aquestes i altres patologies i comparant-lo amb el que presenten els nens sans, Kernberg formula la següent definició de joc: *“és una activitat apropiada al moment evolutiu i es caracteritza per ser espontània, absorbent, creativa, que provoca afectes positius i que acaba amb una resolució i una sensació de sacietat. Integra l'altre i s'utilitza per comunicar-se amb ell”* (Kernberg, 1993).

En un sentit semblant s'expressa Jorge Tizón: *“el joc és una activitat plaent, sense metes o finalitats extrínseques, és espontani i voluntari, implica una participació activa del jugador, com també implica sempre un altre (el joc solitari és sempre secundari). Sens dubte, el joc té certes connexions sistemàtiques amb el no-joc, amb altres aspectes rellevants de la vida humana i, en particular, amb la simbolització i la relació. Per tant, amb la creativitat i les capacitats d'elaboració”* (Tizón, 1993).

El joc és cosa de dos

Un dels punts en els quals hi ha consens entre els diversos autors psicoanalítics és aquell en què el joc és una activitat dual. Sempre hi ha un interlocutor, malgrat que aquest pugui ser real o imaginari.

Erikson (1963) distingeix tres fases en l'evolució dels jocs infantils:

- Jocs que es desenvolupen a «l'autoesfera», on el nen explora sensacions relacionades amb el seu cos i amb les persones que s'ocupen de tenir cura de les seves funcions corporals.
- Jocs que es desenvolupen a la «microesfera», on tenen lloc jocs pròpiament representatius, mitjançant els quals el nen exterioritza les seves fantasies.
- Jocs que es desenvolupen a la «macroesfera», on el nen utilitza de manera més realista les seves relacions amb els adults i potencia una socialització més àmplia.

Winnicott és, al meu parer, l'autor que ha fet les aportacions psicoanalítiques amb més projecció i vigència sobre el tema del joc. El seu treball *Realidad y juego* (1971) és un dels més citats i seguits per estudiosos de diferents orientacions i disciplines, fins i tot més enllà de l'àmbit de la psicologia.

Winnicott proposa una nova formulació del joc respecte als escrits i estudis psicoanalítics previs, en els quals, com hem vist, el joc es relaciona fonamentalment amb les experiències sensorials, amb les fantasies que el generen i amb l'excitació física. Per a Winnicott el joc ha de ser, igualment, estudiat com un tema en si mateix, complementari al concepte de sublimació de l'instint. Per a ell, els treballs de Klein i d'altres psicoanalistes, quan es referien al joc, ho feien, gairebé sempre, en relació a l'ús i al contingut d'aquest en la forma de comunicació del nen. Winnicott proposa diferenciar els conceptes de joc (*play*), que es refereix, sobretot, al contingut del joc i «el fet de jugar» (*playing*), que es basa en l'observació del nen que juga i que esdevé el que ell descriu com a *fenomen transicional*. Els fenòmens transicionals es troben en una zona intermèdia d'experiència, ubicada entre l'individu i el seu entorn; així, el joc, com els fenòmens transicionals, és quelcom que es produeix participant, alhora, de les dues realitats: la interna i l'externa. Quan el subjecte juga, recull objectes o fenòmens de la realitat externa i els manipula per a poder investir-los

d'una significació interna i personal. És així com el joc adquireix la funció d'unificar i integrar la seva personalitat, mitjançant les vinculacions assajades entre l'individu amb la realitat personal interna i externa, entre les idees i la funció corporal, etc. Òbviament, també per a Winnicott, el fet de jugar compleix altres funcions descrites des de la perspectiva psicoanalítica: comunicar als altres el seu propi món, establir contactes socials, adquirir experiència, obtenir plaer de les seves experiències físiques i emocionals, controlar l'ansietat o les idees i els impulsos que podrien conduir a ella o, fins i tot, expressar agressió sense esperar necessàriament, a canvi, odi i violència. Quan Winnicott escriu *'el niño que juega es un niño sano'* (Winnicott, 1971), es refereix al joc espontani, lliure i imaginatiu (*play*), diferent del joc més tardà de regles i normes que l'organitzen (*game*). Aquest joc (*play*) ha de ser respectat, el nen ha de tenir el seu espai per a crear-lo i recrear-lo, evitant-ne intrusions per part dels adults.

En aquesta zona de superposició entre el joc del nen i el de l'altra persona, existeix la possibilitat d'introduir enriquiment. Perquè el fet de jugar ja és, en si mateix, terapèutic. Per això la incapacitat de jugar es considerarà com un dels més greus trastorns psíquics que pot presentar el nen, per la qual cosa queda impedita la constant elaboració dels conflictes. Winnicott afirma que tot això és vàlid tant per als nens com per als adults, malgrat que en aquests es faci més difícil quan el material apareix en forma predominantment verbal, però pot fer-se palès en l'elecció de les paraules, les inflexions de la veu, en el sentit de l'humor, etc.

"El joc és una experiència sempre creadora. [...] La psicoteràpia s'esdevé en la superposició de les dues zones de joc: la del pacient i la del terapeuta. Si el terapeuta no sap jugar, el tractament no evolucionarà. Si el qui no sap jugar és el pacient, s'ha de fer alguna cosa perquè ho aconsegueixi, ja que a partir d'aquí començarà la teràpia. La causa que el joc sigui tan essencial rau en el fet que, en ell, el pacient es mostra creador" (Winnicott, 1971).

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

Caper, R. (1996). El juego, la experimentación y la creatividad. *International Journal of Psycho-Analysis*, 77(859), 135-143.

Erikson, E.H. (1963). *Infancia y sociedad*. Buenos Aires: Hormé.

Freud, S. (1920). *Más allá del principio del placer*. A S. Freud, *Obras Completas*, Vol. 7. Madrid: Biblioteca Nueva.

Isaacs, S. (1962). *Naturaleza y función de la fantasía*. A M. Klein, P. Heimann, S. Isaacs, J. Rivière (Eds.), *Desarrollos en psicoanálisis*, Buenos Aires: Hormé.

Kernberg, P. (1993). *Forms of play in normality and pathology*. Conferència presentada a la Societat Espanyola de Psicoanàlisi, Barcelona.

Klein, M. (1926). *Principios psicológicos del análisis infantil*. A M. Klein, *Obras Completas*, Vol. 2. Buenos Aires: Paidós.

Klein, M. (1930). *La importancia de la formación de símbolos en el desarrollo del Yo*. A M. Klein, *Obras Completas*, Vol. 2. Buenos Aires: Paidós.

Segal, H. (1947). *Un enfoque psicoanalítico de la estética*. A M. Klein (Comp.), *Obras completas*, Vol. 4. Buenos Aires: Paidós.

Tizón, J. (1993). Joc i procés psicoanalític: una reflexió sobre la comunicació, l'acció i la simbolització. *Revista Catalana de Psicoanàlisi*, 10 (1-2), 53-76.

Winnicott, D.W. (1971). *Realidad y juego*. Barcelona: Gedisa.

Resumen

Una de las mayores preocupaciones del ser humano es la de desarrollar capacidades que le permitan manejar la realidad, tanto externa como interna. El juego, precisamente, abre la posibilidad de crear un espacio intermedio entre lo que hay fuera (la realidad externa) y lo que hay dentro (las necesidades personales, los deseos, los sentimientos). Al niño, el juego que se desarrolla en este espacio le permite ir recibiendo e incorporando aspectos de su entorno más inmediato (padres, familia, escuela) mediante el proceso de identificación y hacerlo no de forma pasiva, sino como una incorporación activa, en la que él también es protagonista. Un espacio intermedio que, en la vida adulta, permite jugar mentalmente con las ideas, con las experiencias y las sensaciones, construyendo la base de la creatividad como actividad cultural, científica o artística. En definitiva, pues, el valor intrapsíquico del juego en el ser humano posibilita, desde el punto de vista psicoanalítico, la introyección, la simbolización y la relación.

Abstract

One of the main concerns of human beings is that of developing skills that allow them to handle reality, both external and internal. Play, precisely, gives us the chance to create an intermediate space between what is outside (external reality) and what is inside (personal needs, wishes, feelings). In the case of children, that play that takes place in this intermediate area allows them to receive and incorporate aspects of their closest environment (parents, family, school) through the process of identification, and they do so not passively but actively, with them being protagonists. This intermediate space, in adulthood, allows us to mentally play with ideas, with experiences and sensations, building the basis of creativity as a cultural, scientific, or artistic activity. In short, the intrapsychic value of play in human beings enables, from a psychoanalytic perspective, introjection, symbolization, and relationship.